

1. Inleiding

In deze bijdrage over charivari in Oost-Brabant, in het bijzonder in de achttiende eeuw, staan niet zozeer de charivari's zelf centraal als wel het justitiële optreden dat daar (soms) op volgde. Voor het onderzoek hiernaar heb ik vooral gebruik gemaakt van de archieven van de Staatse Raad van Brabant en van de schepenbank van 's-Hertogenbosch, die behalve in de stad zelf ook bevoegd was voor een groot aantal andere plaatsen in het oosten van Brabant¹. Al snel werd uit deze bronnen duidelijk dat er maar weinig procespraktijk in 'volksgerichtzaken' voorkwam. Over vragen als waarom volksgerichten zo weinig tot justitieel optreden leidden, wanneer en/of waarom dit dan soms wél gebeurde en hoe dit optreden in zijn werk ging, bood het aanwezige archiefmateriaal van beide genoemde rechtscolleges echter bijzonder interessante gegevens. Al is er dan niet véél tot deze rechtscolleges doorgedrongen, dat wat er in met name de tweede helft van de achttiende eeuw naar voren is gekomen, geeft mijns inziens redelijke antwoorden op de bovengestelde vragen².

2. De competentie

Met de benaming ketelmuziek, volksgericht of charivari aan te duiden gedragingen en gebeurtenissen werden door overheidsfunctionarissen veelal beschouwd als ordeverstoring, straatschenderij, eventueel gepaard gaande met diefstal, geweldpleging, mishandeling en dergelijke. Tegen dergelijke delicten behoorde in beginsel de lokale gerechtsofficier op te treden, in Staats-Brabant meestal schout of drossaard geheten. Wil men van dergelijke gebeurtenissen in rechterlijke archiefbronnen iets achterhalen, dan zal men dus in de eerste plaats in de archieven van de plaatselijke schepenbanken moeten zoeken.

Indien deze lokale gerechtsofficieren evenwel niet of niet voldoende tegen de voorgevallen delicten optraden, kon het officie-fiscaal bij de Raad van Brabant inlichtingen daarover inwinnen, bevelen geven en eventueel een zaak naar zich toe trekken en overnemen. Dit laatste heette in juridische bewoordingen 'iurissubsidium'. Bovendien was de Raad van Brabant bevoegd te oordelen over door gerechtsofficieren gepleegde ambtsdelicten, en niet of verkeerd optreden kon als zodanig worden beschouwd. Om deze twee redenen kan men derhalve verwachten ook bij de Raad van Brabant informatie over volksgerichten aan te treffen.



Poort op het binnenhof met toegang (nr. 20) tot de ruimten waar de Raad van Brabant zetelde.
Foto B.C.M. Jacobs.

Voor de volledigheid wijs ik erop dat er sedert 1586 twee Raden van Brabant bestonden. De ene was de uit de vijftiende eeuw daterende Soevereine Raad van Brabant in Brussel. De andere was de Raad die door prins Maurits na de verovering van Bergen op Zoom in 1586 in het leven werd geroepen en in 1591 door de Staten-Generaal zijn definitieve vorm kreeg. Deze Staatse Raad van Brabant kreeg zijn zetel in 's-Gravenhage op het Binnenhof³. Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 door Frederik Hendrik strekte de competentie van de Staatse Raad van Brabant zich ook over de Meierij van 's-Hertogenbosch uit.

De toegangen op de dossiers en resoluties van de Raad leverden helaas niet veel voorbeelden op van zaken die verband houden met volksgerichten. Zo is mij geen geval bekend waarin de procureur-generaal een zaak van een lagere officier wegens nalatigheid heeft overgenomen. Misschien is één van de aanwezige dossiers evenwel aangelegd met de bedoeling dit eventueel te kunnen doen.

Het officie-fiscaal trachtte zich in het algemeen goed op de hoogte te houden. Zo is er bijvoorbeeld een brief van 10 maart 1789 van de eigen informant van de procureur-generaal, te weten de secretaris van Aarle-Rixtel E.A. Rovers, waarin deze schreef dat er in Opwetten een man die zijn vrouw slecht behandelde in de ploeg was gespannen. Dit was volgens hem in strijd met een resolutie van de Staten-Generaal van 27 september 1765. Weliswaar had de stadhouder van de hoogschout, naar hij had begrepen, in deze zaak reeds informatie ingewonnen en trad deze tegen de daders op, maar hij liet het toch maar even aan 'Den Haag' weten⁴!

Het ging in casu om een zekere Marten Bex, die in februari 1789 door een aantal jongelui uit Nuenen aan dit volksgericht was onderworpen. De daders, die ervan op de hoogte waren dat er zogenaamde preparatoire informatie werden ingewonnen, stuurden op 15 juni 1789 een verzoekschrift naar de schepenen van 's-Hertogenbosch, waarin zij verklaarden bang te zijn voor een crimineel proces. Daarvan konden zij als jonge, niets-bezittende boerenknechten de kosten niet dragen. Bovendien wilden zij niet gedwongen worden hun geboorte- en woonplaats te verlaten om elders een nieuw bestaan te zoeken. Zij hadden, zo zeiden zij, slechts uit 'kortswil, boerterij en dartelheid' gehandeld. Slechts omdat Bex in eerste instantie zo geschrokken was dat hij bij de schout aangifte had gedaan, was de zaak aan het rollen gekomen. Marten Bex had blijkens een door hemzelf bijgevoegde verklaring aanvankelijk inderdaad uit woede aangifte gedaan, maar hij wenste, nu zijn woede inmiddels bekoeld was, zijn klacht in te trekken. Hij stelde alle daders en medeplichtigen te hebben vergeven en vergeten, omdat hij er intussen van overtuigd was dat er geen kwaad opzet in het spel was, maar slechts onbezonnenheid⁵. Of dit alles zo was, valt te betwijfelen. Duidelijk is evenwel dat Bex zelf de zaak het liefste als afgedaan wilde beschouwen. De daders, tegen wie officieel dus nog steeds geen juridische stappen waren ondernomen, verzochten om de door hen aangedragen redenen aan de schepenen toestemming om met de schout tot een 'compositie' (schikking, betaling ter voorkoming van – verdere – vervolging) te komen. De schout nam aandachtig kennis van het verzoek en van de wens van het slachtoffer. Omdat er zijns inziens bovendien geen wet was die

een bepaalde straf op een dergelijke gedraging stelde en deze dus aan het arbitrium van de rechter werd overgelaten, verklaarde hij zich hiermee akkoord. Vervolgens bewilligden op 13 juli 1789 ook de schepenen in het verzoek. De zestien Nuenense jongelui konden dus in Nuenen blijven en daar, zoals zij hadden verklaard, 'nuttig werk' doen.

Het officie-fiscaal bij de Raad van Brabant, zowel regelmatig door de lokale gerechtsofficieren over de criminaliteit en de afdoening van zaken geïnformeerd als via zijn eigen informanten op de hoogte gehouden, accepteerde deze en soortgelijke beslissingen van de schepenbanken kennelijk volledig. Van ingrijpen door hem zijn geen voorbeelden bekend.

3. Volksgerichten voor de Raad van Brabant en de Bossche schepenbank

Is hiermee reeds één zaak genoemd die tot justitieel ingrijpen heeft geleid, in het navolgende zal ik in het kort een overzicht geven van enige zaken die in de genoemde archieven tot op heden zijn achterhaald.

Bij de Raad van Brabant zijn gegevens over vier volksgerichten teruggevonden waarover het officie-fiscaal informatie heeft verzameld dan wel verdere stappen heeft ondernomen⁶. Zij dateren alle vier uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Het zijn de zaak Jan van Es uit Oss uit 1765, de uit hetzelfde jaar daterende zaak van Gerardus van de Sande in Tilburg, de zaak Maarten Veen, procureur van het hoog officie in Vierlingsbeek uit 1784 en de rel tegen vorster Willem van der Hoeven in Sint Oedenrode uit 1787⁷. In de zaak Maarten Veen hebben we overigens te doen met een op de spits gedreven actie tegen een overijverige overheidsfunctionaris en in de zaak in Sint Oedenrode met een patriottenrel⁸. Daarmee raken we aan het moeilijke probleem, wat als charivari moet worden gekwalificeerd. Valt elke collectieve actie daaronder te brengen of zijn er criteria aan te geven waardoor het ene geval wel als volksgericht, het andere niet als zodanig is te duiden? Zelfs als men uitgaat van de ruime omschrijving van M. Jacobs luidende 'bepaalde, zeer uiteenlopende, actiecomplexen die zijn opgebouwd rond symbolen en symbolische handelingen en die plaatsvinden naar aanleiding van een anomalische, al dan niet sociale, situatie' komt men bij de laatstgenoemde patriottenrel tot de vraag of deze nog wel onder deze definitie is te brengen. Eerder dan bij de 'huiselijke' charivari's doet deze vraag zich bij de 'politieke' of 'publieke' charivari's voor⁹.

In de twee eerstgenoemde zaken is er geen sprake van aanwezigheid van een procesdossier. Er is tegen de daders niet geprocedeerd, noch voor de lokale schepenbank, noch voor de Raad van Brabant. Een van de twee, overigens omvangrijke, bewaard gebleven dossiers, namelijk in de zaak Van de Sande, is door het officie-fiscaal mogelijk aangelegd om juridische stappen te kunnen ondernemen. Dit is echter nooit gebeurd. De zaak is blijven steken in de fase van het inwinnen van preparatoire informatie. Het dossier Jan van Es is pas circa 1782 vermoedelijk om andere redenen aangelegd¹⁰. De zaken Maarten Veen en Willem

van der Hoeven ten slotte leidden daarentegen wel tot justitiële stappen, al is de laatste zaak niet ten einde geprocedeerd¹¹.

Bij de schepenbank van 's-Hertogenbosch is tot op heden eveneens slechts een beperkt aantal zaken gevonden. Het betreft in de eerste plaats een zaak uit 1669 tegen Nelis Herbert Gijsberts en veertien anderen uit Nistelrode, die met geweld bruidegomsbier hadden opgeest¹². Vervolgens een zaak tegen negen inwoners uit Veghel uit 1771, waarin sprake was van het beerjagen van een vrouw van lichte zeden en ten slotte de reeds gemelde zaak van het in de ploeg spannen in Opwetten uit 1789 en een soortgelijk geval in Someren uit 1798¹³. Ook over de zaak Jan van Es uit Oss bevindt zich in het Bossche schepenbanksarchief enige informatie. Jan van Es werd namelijk toen hij aangifte kwam doen zelf gevangen gezet op de Bossche gevangendoor, omdat hij op de te hoop gelopen menigte, die hem in de ploeg wilde spannen, had geschoten¹⁴. Overigens noemde de advocaat-fiscaal bij de Raad van Brabant in 1765 in een advies nog een tiental andere hem bekende gevallen van beerjagen, in de ploeg spannen en tafelen in de Meierij van 's-Hertogenbosch¹⁵.

4. Een poging tot beantwoording van de gestelde vragen

In het hierna volgende zal ik trachten aan de hand van de in de genoemde zaken aangetroffen gegevens tot beantwoording van de in de inleiding gestelde vragen te komen.

4.1 Waarom leidden volksgerichten zo zelden tot justitieel ingrijpen?

Het ging in de meeste gevallen om een 'oud' en 'traditioneel' gebruik, dat in verschillende plaatsen van vooral de Meierij van 's-Hertogenbosch voorkwam. Gedaagden verklaarden veelal dat daarover nooit iemand werd berispt of vervolgd. Zij meenden daarom volledig in hun recht te staan. Nu waren volksgerichten wel een oud gebruik, maar dat zij niet verboden waren is niet juist. In het Echtsreglement van 1656 treffen we bijvoorbeeld in art. 92 een verbodsbepaling tegen beerjagen en dergelijke aan in geval van slechte behandeling van echtgenoten¹⁶. Wel juist is echter dat zelden of nooit tot vervolging werd overgegaan. Aan de door mij genoemde gevallen meen ik hiervoor de volgende verklaringen te kunnen ontleenen.

In de eerste plaats waren de bewijsproblemen vaak aanzienlijk. De gerechts-officier had de grootste moeite informatie te verkrijgen. De naam van de getuigen was meestal haas: zij hadden weinig of niets gezien 'wegens de duisternis' en zij kenden hun dorpsgenoten ineens niet meer. Ook was er wel sprake van intimidatie van de justitie waardoor deze zich niet veilig achtte en daardoor gehinderd werd informaties in te winnen.

Daarnaast kwamen in de zaak Maarten Veen twee argumenten naar voren, die waarschijnlijk in veel meer gevallen hebben gegolden. Deze betroffen de kosten van een proces en de wijze waarop justitieel optreden preventief kon werken. In deze zaak ging het zoals gezegd om een publieke charivari. Er was geen sprake van een charivari in de 'huiselijke' zin, maar van een in rituele vormen gegoten

collectieve actie tegen de procureur van het hoog officie die streng optrad tegen bepaalde volksgebruiken (met name het eisen van schatbier). Er werd op de hoorn geblazen om mensen bijeen te roepen om onder de dorpslindeboom te be- raadslagen over de uit te voeren gewelddadigheden, er werd met stenen gegooid, bedreigd en er was zelfs sprake geweest van het afbreken van het huis van het slachtoffer. Het standpunt van het officie-fiscaal in deze zaak laat zich echter vol- ledig vertalen naar optreden in geval van andere charivari's. Weliswaar hield de procureur-generaal formeel keurig een slag om de arm, dat hij zoals het hoorde de beslissing aan het gerecht, de Raad van Brabant, overliet, maar hij gaf overduidelijk als zijn standpunt te kennen dat het in de eerste plaats te duur was iedereen te pakken en dat ten tweede met het pakken en berechten van de grootste raddraaiers de bevolking voor een tijdje voldoende kon worden afgeschrikt.



*Gummarus vrouw van deugd verbannen,
Had door de wraekzucht in de borst.
Het werkvolk in den ploeg gespannen,
Dat stikte van den hitten dorst.*

Een der twaalf houtsneden van de volksprent getiteld "Hier kan den lezer vry Gummarus daden merken., Die tuygen dat zy zyn volwrocht door 's Almagts werken". Uitgegeven bij Joseph van In en Co. te Lier in de negentiende eeuw (coll. Volkskundemuseum Antwerpen).

Uit: *De volks- en kinderprent in de Nederlanden*. Catalogus bij een tentoonstelling in het Volkskundemuseum te Antwerpen 1 september - 15 november 1962, cat. nr. 251, afb. tegenover p. 40

4.2 Wanneer en waarom trad justitie soms wel op?

Deze vraag is veel moeilijker te beantwoorden, al zijn er wel enige indicaties. Zoals hiervóór bleek konden de gerechtsofficieren of het officie-fiscaal het nodig achten preventief op te treden. Daarnaast was het volgens mij van groot belang dat in een aantal van de gevallen door de slachtoffers aangifte werd gedaan. Nu is typisch voor volksgerichten dat met het volksgericht de zaak voor de gemeenschap als afgedaan wordt beschouwd¹⁷. Het is daarom niet al te boud te veronderstellen dat, indien de slachtoffers geen justitieel optreden wensten, dus van geen mishandeling en dergelijke wilden weten, de schout niet zo snel daartoe zal zijn overgegaan of zal hebben kunnen overgaan. Denk daarbij bijvoorbeeld ook aan de bewijsproblemen. Indien de slachtoffers de zaak evenwel niet als afgedaan beschouwden, had de schout een handvat om op te treden.

Alle genoemde zaken op één na speelden zich af in de tweede helft van de achttiende eeuw. De justitiële activiteit in deze periode kan herleid worden tot een resolutie van de Staten-Generaal gedateerd 27 september 1765. De hoogschout van 's-Hertogenbosch had naar aanleiding van de gebeurtenissen in Oss gericht tegen Jan van Es, bij de Staten-Generaal een verzoek ingediend om een plakkaat uit te vaardigen tot wering van deze in de Meierij bestaande oproerige handelwijze en kwade gewoonte. Hij had daaraan bovendien al op voorhand een concept-plakkaat toegevoegd. De Staten-Generaal verzochten zoals gebruikelijk in dergelijke gevallen de Raad van Brabant om advies en gaven daarna alle stukken ter rapportage aan hun gecommiteerden tot de Meierij. Weliswaar is dat rapport nooit uitgebracht en hebben de Staten-Generaal dan ook geen plakkaat uitgevaardigd, maar intussen besloten zij wel de hoogschout en de kwartierschouten aan te schrijven 'op het allerstriktste te vigileeren teegens alle saamenrottingen, complotteryen ofte handdaadigheden, onder welke naam het ook soude moogen zyn, en teegens alle de geenen die daar aan schuldig souden moogen worden bevonden, te procedeeren na rigeur soo als volgens de Ordonnantien en Placaaten van den Lande sullen oordeelen te behooren'¹⁸.

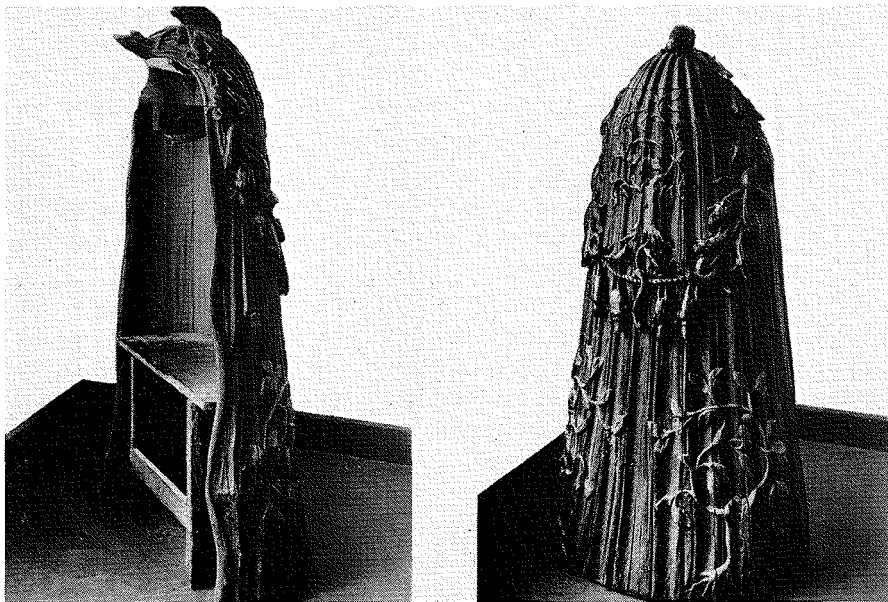
In het geval van Maarten Veen is het optreden van de procureur-generaal uiteraard verklaarbaar, omdat de justitie hier zelf het slachtoffer was en de gewelddadigheden voortkwamen uit een openbare en uitdrukkelijke 'vilipendi' (geringschatting of misachting) van de landswetten. In Grave en het Land van Cuijk had men, om de gewoonte van het geven van schatbier of kwanselbier ter gelegenheid van ondertrouw of huwelijk en de daarmee gepaard gaande ongeregelde heden tegen te gaan, kort tevoren getracht de naleving van art. 10 van het Ehtreglement weer op gang te brengen. De op overtreding daarvan gestelde boeten werden daartoe weer strikt opgelegd. Dit had geresulteerd in verzet van de bevolking, dat culmineerde in de ernstige gewelddadigheden jegens Maarten Veen, die als procureur van het hoog officie van Cuijk de boeten moest invorderen. De procureur-generaal bij de Raad van Brabant kon natuurlijk niet anders dan pogen dit verzet tegen de overheid door strafvervolgning de kop in te drukken.

Overigens blijkt ook duidelijk dat, als de justitie al begon met een vervolging, deze procedures vaak niet ten einde werden gevoerd, daar tussentijds door de

helemaal niet valt onder die benaming 'charivari', zoals omschreven door Ferrière²⁵.

De gedaagden vroegen op deze en andere gronden aan het gerecht om de criminele eis af te wijzen en hen vrijuit te laten gaan.

De schout stelde afgezien van zijn reeds aangehaalde reactie hiertegenover dat het buiten tegenspraak was dat gebeurtenissen als de onderhavige in de Meierij meermalen waren voorgekomen. Daarmee waren ze echter nog niet geoorloofd ('non enim est singulis concedendum, quod per magistratum publice possit fieri, ne occasio sit majoris tumultus faciendi')²⁶. En, zo vervolgde hij, hoewel op dit geval door de soeverein geen precieze straf of civiele punitie was gesteld, hadden de Staten-Generaal niettemin in 1765 bevolen hiertegen op te treden. De straf op dergelijke misdragingen was derhalve arbitrair, dat wil zeggen zij stond ter beslissing van de rechters. Niemand kon bovendien ontkennen dat er sprake was van publiek geweld en dus van een crimineel delict waarop de *lex Julia de vi publica* van toepassing was²⁷. De straf daarop was volgens het Romeinse recht eeuwige verbanning, maar tegenwoordig was deze 'per modo et gravitate criminis' arbitrair²⁸. De schout verzocht de schepenen derhalve te vonnissen naar eigen goeddunken.



Schandhuik, vervaardigd door Jacobus van der Hoeven en Ambrosius Visser te 's-Hertogenbosch in 1688. In deze houten mantel, 'versierd' met allerlei ondeugd symboliserende dieren, werden wegens overspel veroordeelde vrouwen door de straten van 's-Hertogenbosch gevoerd. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, inv. nr. 6841

De schepenen tenslotte veroordeelden zeven van de negen gedaagden tot een boete van 10 gulden wegens ongeoorloofde ‘baldadigheden, insolentien en violentien’. Twee gedaagden werden niet veroordeeld. De schepenen zagen de zaak – evenals de schout overigens in zijn eerste reactie – mijns inziens veel meer in de sfeer van baldadigheid en niet zozeer als een zeer ernstig crimineel feit, al gingen zij niet zover als in een aantal andere zaken waarin zij gedaagden toestonden met de schout te composeren. Misschien omdat de schout dat in casu niet wilde?

5. Overheid tussen wal en schip of verre vijand

In deze laatste paragraaf bezie ik de zaken nog eens, nu vanuit het gezichtspunt van de houding van de lage en hoge overheid tegen volksgerichten.

Degenen die moesten optreden waren de lokale gerechtsofficier en de schepenbank. De bewijsproblemen waren voor de officier meestal zeer groot en de vorster en de schepenen waren als mede-ingezetenen vaak niet fel gekant tegen de gebeurtenissen. De officier had dan ook de grootste moeite informatie te verkrijgen om een zaak ‘rond’ te kunnen maken. Wettelijke bepalingen (art. 92 Echartreglement van 1656 tegen beerjagen en dergelijke) en vooral de resolutie van 1765 noopten hem evenwel tot optreden tegen volksgerichten. Hij voelde daarbij ook de hete adem van het officie-fiscaal, indien hij zijn ambtsplichten zou verzaken. Compositie was in deze gevallen dan ook vaak een welkome oplossing voor alle partijen.

Ook de lokale kerkelijke overheid verkeerde in een overeenkomstige moeilijke positie. De pastoor van Veghel, die kort na het gebeuren bij het slachtoffer Geertrui van Laerschot was geroepen om haar te komen bedienen, bedaarde haar en adviseerde haar in huis te blijven. Als getuige opgeroepen voor het gerecht had ook hij nauwelijks iets anders te melden dan de overige getuigen: hij had wel een heleboel mensen gezien, maar deze niet herkend. Men kan hierbij in aanmerking nemen dat zowel de daders als het slachtoffer tot de ‘schapen’ van de Veghelse herder behoorden en dat de vrouw in kwestie inderdaad niet goed bekend stond.

In de zaak Maarten Veen was het weliswaar de pastoor van Maashees die extra aandacht van de officier voor de handhaving van het verbod op de schatbieren had gevraagd, maar de reden daarvan was veeleer gelegen in zijn zorg om de volksgezondheid dan in zijn verzet tegen dit gebruik, al was dat door de wereldlijke én kerkelijke overheid verboden. In Maashees en omgeving heerste op dat moment namelijk de rode loop. Maarten Veen had dit verzoek aangegrepen om zijn gezag ook in deze zaken te doen gelden. De volkswoede richtte zich dan ook niet tegen de pastoor, maar tegen Maarten Veen.

Hoe zat het dan met de hoge overheid? Kan men deze, in casu de Staten-Generaal als wetgever en met name de Raad van Brabant als hoogste rechterlijke instantie, grotere repressieve activiteit toedichten? Mijns inziens evenmin. Na het Echartreglement van 1656 is er tot de resolutie van 1765 geen wetgevingsactiviteit bekend. Het is bovendien bij deze resolutie gebleven. Wel is er mogelijk ten gevolge van de resolutie wat meer activiteit door de gerechtsofficieren geweest, maar erg veel effect heeft deze resolutie toch niet gehad.

Wat ten slotte ten aanzien van het officie-fiscaal, dat de criminaliteit in het Brabantse en het al dan niet optreden daartegen in het oog moest houden? Ook bij het officie-fiscaal is het meestal gebleven bij het inwinnen van preparatoire informatie. Bovendien, daar waar het echt tot een procedure kwam, was het officie-fiscaal, vooral op financiële gronden, terughoudend. Een voorbeeld stellen moest voldoende zijn om de bevolking in de toekomst van haar ongewenste gedragingen te weerhouden. Of een dergelijke criminele politiek in de praktijk heeft gewerkt, blijft natuurlijk de vraag²⁹.

Summary

From popular trial to court of law. Judicial action against charivaris in the eastern part of Brabant

This contribution on charivari in the eastern part of Brabant, especially in the eighteenth century, deals with the judicial action sometimes taken after charivaris had taken place. In particular the records of the Republican Council of Brabant and the local bench of magistrates of Bois-le-Duc have been researched. On the basis of this material an attempt was made to provide answers to questions such as: why did charivaris only rarely lead to a judicial action, when and why did this sometimes happen, and what was the procedure in such cases.

It was established that in general in such cases there were great difficulties in obtaining evidence. Judicial activity increased after an order of the States General in 1765 to the local sheriffs to take action in case of charivari. Nevertheless, in most cases sheriffs did not go through with the procedures, but they tended to give in to a demand of the defendants to a 'composition' (financial agreement). The public prosecutor of the Council of Brabant, who had to take care of crime in Brabant and to control the activity of the local authorities, was also reticent. He considered it sufficient to set an example in order to stop the people in the future from engaging themselves in undesirable activities. It is however doubtful if such criminal policy did work in actual practice.

1. Zie B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen/Maastricht 1986) 111-112. De omvang van de rechtsmacht van de verschillende lokale schepenenbanken wordt ook aangegeven in W. van Ham en J. Vriens (red.), *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795* ('s-Hertogenbosch 1980) 14-15, 26-33.
2. Zie voor een beschrijving van de relatie volksgericht en strafrecht in de negentiende en twintigste eeuw: G.C.J.J. van den Bergh (red.), *Staphorst en zijn gerichten* (Amsterdam 1980) en G.C.J.J. van den Bergh en W.C. van Binsbergen, *Volksgerichten en strafrecht. Lezingen gehouden voor de volkskundecommissie en de commissie voor rechtsgewoonten van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 22 oktober 1966* (Amsterdam 1966).
3. Pogingen de Raad in Brabant zelf gevestigd te krijgen hadden geen succes. Het archief van de Raad bevindt zich tegenwoordig in het Rijksarchief in Noord-Brabant (hierna RANB) te 's-Hertogenbosch, waar het voor de onderzoeker toegankelijk is gemaakt. W.M. Lindemann en Th.F. van Litsenburg, m.m.v. H.M.B. Jacobs, *Raad van Brabant* (6 dln. 's-Hertogenbosch 1983). W.M. Lindemann, *Resoluties Raad van Brabant* ('s-Hertogenbosch 1984). W.M. Lindemann en M. van de Wiel, *Leenboeken Leenhof van Brabant* (2 dln. 's-Hertogenbosch 1986).
4. De brief bevindt zich in een dossier van een strafprocedure tegen de drossaard van Deurne en Liessel wegens ten onrechte opgelegde boeten aan personen die hadden deelgenomen aan een begrafenismaaltijd. RANB, Raad van Brabant, inv.nr. 447 dossier nr. 316. Een in de ploeg gespannen moest een gedeelte van zijn hof of van de straat omploegen tot hij er bij neerviel en beterschap beloofde.
5. Gemeentearchief (hierna GA) 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief, dossier nr. 127-20 en inv. nr. 44, p. 288-290.
6. Tiny Romme, *Charivari in het oostelijk deel van Noord-Brabant 1750-1850. Een historisch onderzoek naar 'in de ploeg spannen', 'tafelen', 'beerjagen' en andere symbolische actievormen* (Niet uitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1987). M.M. Romme, 'Charivari en patriottisme: een nieuw perspectief', in: G.W.J. Rooijackers, A.M.D. van der Veen en H.A.M. de Wit (red.), *Voor 'Brabands Vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1987) 105-121; aldaar 109-113. Indien men de brief van E.A. Rovers hier nog bij betreft kan men spreken over in totaal vijf zaken. Zie echter ook not 9. Het is overigens mogelijk dat er achter dossiers of vonnissen met betrekking tot straatschenderij, mishandeling, vernieling en dergelijke nog een of meer zaken schuil gaan, maar veel zullen er dat zeker niet zijn.
7. RANB, Raad van Brabant, inv.nrs. 566, 546 en 447 dossiers nrs. 296 en 303.
8. Romme, 'Charivari en patriottisme', 105-119 spreekt behalve ten aanzien van deze twee zaken ook nog over ongeregelde zaken in Oss in 1787 en over gevallen van religieus geweld. In andere plaatsen in Brabant hebben zich eveneens patriottenrellen voorgedaan. Zie bijvoorbeeld C.J.M. Free, 'Het anti-patriottenoproer van 1787 in 's-Hertogenbosch' in: *Voor 'Brabands Vryheyd'*, 85-104.
9. M. Jacobs, 'Charivari en volksgerichten. Sleutelfenomenen voor sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1986) 365-392, in het bijzonder 369, 376-388. Jacobs wijst erop dat afgrenzing zeer moeilijk blijkt en dat er verschillende visies bestaan. Vooral N.Z. Davis en E.P. Thompson hebben de grondslag gelegd voor een brede benadering van het verschijnsel charivari. Toch moet men er naar mijn mening voor waken politieke en sociale onrust en collectieve acties die daaruit voortvloeien al te snel als charivari te betitelen. Van de overtuiging gerechtigd te zijn tot de gedragingen en van overleg over het te kiezen ritueel – criteria die vaak in omschrijvingen van volksgerichten te vinden zijn – is hier bijvoorbeeld meestal geen sprake. Zie ook A. Doedens (red.), *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 181-185.
10. Zie Romme, *Charivari oostelijk Brabant*, 25-32. Jan van Es trachtte in 1782 zelf voor de Raad te procederen tegen zijn familie die hem zijn bezittingen had 'ontstolen' en hem enige malen in het leger of een tuchthuis had laten opnemen.
11. Misschien staat het niet afdoen van deze zaak in verband met de interne patriottenproblematiek bij de Raad. Hierover Th.E.A. Bosman, 'De 'luyster der Justitie' verbeurd? De Raad van Brabant na de patriotse troebelen' in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 245-256. Romme, 'Charivari en patriottisme', 112-113.

12. GA 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief, dossier nr. 130-11.
13. GA 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief, dossiers nrs. 104-09, 127-20 en inv.nr. 44, p. 288-290.
14. GA 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief, dossier nr. 146-09.
15. RANB, Raad van Brabant, inv.nr. 457 advies d.d. 21-08-1765. Zie hierover hierna 4.2.
16. Dit Echtreglement bracht voor de Generaliteitslanden een uitgebreide gereformeerde huwelijksregeling. Hierover M.J.H.A. Lijten, *In en rondom het Echtreglement* (Niet uitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Hogeschool Tilburg 1980). Bij beerjagen werd het slachtoffer door het water van een riviertje of modderpoel gesleept. Zie hierna het voorbeeld van Geertrui van Laerschoot.
17. P.D. 't Hart uit hierover bij de bespreking van G.C.J.J. van den Bergh (red.), *Staphorst en zijn gerichten* (Amsterdam 1980) in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 229-231 echter zijn twijfels.
18. RANB, Raad van Brabant, inv.nr. 159, ingekomen missiven van de Staten-Generaal 1761-1766, 27-09-1765. Gepubliceerd bij Romme, *Charivari oostelijk Noord-Brabant*, 183, 210-216. De advocaat-fiscaal, die weer de Raad van Brabant omtrent het concept-plakkaat adviseerde, was van mening dat de Raad aan de Staten-Generaal voor moest stellen het plakkaat over te nemen. In dit concept-plakkaat werd voor samenscholingen en gewelddadigheden lijfstraf voorgeschreven.
19. Ondanks pogingen het componeren door wettelijke maatregelen terug te dringen was dit in de praktijk tijdens het ancien regime in zekere mate blijven voortbestaan. J. van Rompaey, 'Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 29 (1961) 43-79, aldaar 64-77. Het huidige recht kent overigens in een aantal gevallen weer uitdrukkelijk de mogelijkheid tot 'schikking'. Zie hierover P. s'Jacob, *Geschiedenis, theorie en praktijk van art. 74 van het Wetboek van Strafrecht* ('s-Gravenhage 1936).
20. Daarbij ga ik even voorbij aan de verschillen die tussen de procesgang voor de verschillende schepenbanken en de Raad van Brabant konden bestaan.
21. GA 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief, dossier nr. 104-09.
22. Reprochabel wil zeggen wraakbaar. Naar gerecipieerd Romeins recht leverden verklaringen van dergelijke getuigen geen bewijs. Behalve naar het Romeinse recht zelf verwees de procureur ook naar rechtsgeleerden die daarover hadden geschreven. Hij noemde daarbij onder andere Mascardus, Zypaeus en Bugnyon.
23. Het gewandhuis was de lakenhal. De bedoelde hoeren waren Maria Craffort, alias 'Schotse Mie' of 'den enen bil', oud 24 jaar, geboren in 's-Hertogenbosch, en Anna Catharina Rough, oud 18 jaar, geboren in Sas van Gent. Behalve tot de 'tocht op de vuilniskar' werden zij veroordeeld tot 8 dagen water en brood op de Bossche gevangenoort en daarna uitzetting uit de stad. GA 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief, inv.nr. 44 vonnis d.d. 17-08-1773.
24. Van dit uit de eerste helft van de achttiende eeuw daterende werk verschenen tot 1804 in Parijs nieuwe edities.
25. Lévi-Strauss en zijn navolgingen legden bij hun onderzoek en interpretaties van charivari's ten onrechte het accent op het voorkomen van dit verschijnsel bij een tweede huwelijk. Zie hierover Jacobs, 'Charivari', 373-375. Uit deze achttiende-eeuwse *Dictionnaire* had men echter al kunnen afleiden dat in elk geval in die periode andere aanleidingen tot een charivari veel meer in het oog sprongen.
26. D. L, 70, 17. Enkelingen mogen immers niet datgene doen, wat door de overheid kan worden gedaan, om te voorkomen dat er gelegenheid is veel tumult te maken.
27. D. XLVIII, 6, 10, 1. De *lex Julia de vi* was een Romeinse wet, waarschijnlijk van keizer Augustus, die strafrechtelijke sancties bevatte tegen alle mogelijke vormen van geweldpleging, zowel tegen private als publieke belangen gericht.
28. Al naar gelang de grootte en ernst van het vergrijp.
29. In het kader van het onderzoeksproject De Staatse Raad van Brabant aan de Katholieke Universiteit Brabant, doe ik onder andere onderzoek naar het beleid van het officie-fiscaal in criminele zaken. Eerlang zullen hierover publikaties volgen. Ter vergelijking over beleidsvragen in het hedendaagse recht, zie onder andere Ch.J. Enschedé, 'Magistratuur en beleid', in: *Strafrechtspleging onder spanning. Gedachten over het functioneren van ons strafproces* (Amsterdam 1981) 39-52.